

Qorqudşünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar**Ramazan QAFARLI****Filologiya elmləri doktoru****E-mail: ramazanqafar@gmail.com**

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN MİFOLOJİ KODLARI: BAMSI
BEYRƏYİN ÖLÜMÜNÜN, ALP ARUZUN XƏYANƏTİNİN VƏ QARDAŞ
QIRĞINININ SƏBƏBİ**

Açar sözlər: baş qəhrəman, Bamsı Beyrək, Alp Aruz, İç Oğuz, Dış Oğuz, Dədə Qorqud, mif, obraz, Burla xatun, Banıçığək, Oğuz mifik dünya modeli

SUMMARY

**MYTHOLOGICAL CODES OF «KITABI-DEDE KORGUD»: CAUSES OF BAMSI BEI-
REKS DEATH, ARUZ ALPS BETRAYAL AND FRATRIATIVE WAR**

The article discusses the features that distinguish the elements of «Kitabi-Dede Korgut» from other epic works of folklore. It is shown that in the epic we meet dozens of images, with equal sympathy, love, and also intersecting in importance in the development of events. The epic is based on plots with four main characters who play a significant role in several parts: Kazan bey, Uruz, Bamsi Beyrak and Alp Aruz. True, Dede Korgut also participates in most of the events, Bayandur Khan is mentioned many times, and the activities of Burla Khatun are included in the four parts of eros. However, these images can focus events around them. Among the images of the epic, the most memorable is Bamsi Beyrak. It is no coincidence that in the epic tradition of the Azerbaijani people, the events associated with Bamsi Beyrak are lived in different ways. Thus, in such epics as «Ashig Garib», «Shah Ismail» and «Koroglu» important elements of the plots associated with Bamsi Beyrak are repeated again. Bamsi Beyrak does not fulfill the oath given to the Sultans virgin daughter and signs his own death warrant.

The article emphasizes that the war between the «Ich» (Inner) Oghuz and the «Dysh» (Outer) Oghuz cannot be considered accidental. In any case, in the epic we encounter sharper confrontations and contradictions in previous independent plots than in the last dissatisfaction.

Dirsa Khan thought that Bayandir Khan had offended him (he was placed in a black room due to infertility) and left his meeting.

Life-death, man and his birth are based on a version of the three-layer structure of the Oghuz mythological model of the world, encoded by three-colored tents (rooms). If we recall the events of the first part of the epic, we see that, according to the early Turkic worldview, the integrity of the universe is symbolized by a tent of three colors: white - masculine, red - feminine and black - non-existence. This trinity has three main functions in the primordial world: to create, to give birth and to destroy.

Keywords: main character, Bamsi Beyrek, Alp Aruz, Ich Oghuz, Dysh Oghuz, Dede Korgut, myth, image, Burla Khatun, Banuchichek, Oghuz mythological model of the world

РЕЗЮМЕ

**МИФОЛОГИЧЕСКИЕ КОДЫ «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРГУД»: ПРИЧИНЫ СМЕРТИ
БАМСИ БЕЙРЕКА, ПРЕДАТЕЛЬСТВА АЛП АРУЗА И БРАТОУБИЙСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ**

В статье рассматриваются особенности, отличающие элементы «Китаби-Деде Коргут» от других эпических произведений фольклора. Показано, что в эпосе встречаем десятки образов, с равной симпатией, любовью, а также пересекающихся по значимости в развитии

событий. В эпосе основано сюжеты с четырьмя главными героями, которые играют значительную роль в нескольких частях: Казан бек, Уруз, Бамси Бейрак и Алп Аруз. Правда, в большинстве событий участвует и Деде Коргут, много раз упоминается Баяндур-хан, а деятельность Бурла-хатун включена в четыре часть эпоса. Однако эти образы могут фокусировать вокруг себя события. Среди образов эпоса наиболее запоминающимся является Бамси Бейрак. Не случайно в эпической традиции азербайджанского народа события, связанные с Бамси Бейраком, проживаются по-разному. Так, в таких эпосах, как «Ашиг Гариб», «Шах Исмаил» и «Кероглу» вновь повторяются важные элементы сюжетов, связанных с Бамси Бейраком. Бамси Бейрак не выполняет клятву, данную дочери-девушке султана, и подписывает себе смертный приговор.

В статье подчеркивается, что войну между «Ич» (Внутренними) огузами и «Дыш» (Внешними) огузами нельзя считать случайной. Во всяком случае, в эпосе мы встречаем более острые противостояния и противоречия в предыдущих самостоятельных сюжетах, чем в последней неудовлетворенности.

Дирса-хан подумал, что его оскорбил Баяндыр-хан (его поместили в черную комнату из-за бесплодия) и покинул свое собрание.

Жизнь-смерть, человек и его рождение основаны на версии трехслойной структуры огузской мифологической модели мира, закодированной трехцветными шатрами (комнатами). Если вспомнить события первой часть эпоса, то мы видим, что согласно ранне-тюркскому мировоззрению целостность мироздания символизируется шатром трех цветов: белый – мужское начало, красный – женское начало и черный – небытие. Эта троица несет в первоначальном мире три основные функции: созидать, рожать и уничтожать.

Ключевые слова: главный герой, Бамси Бейрак, Алп Аруз, Ич Огуз, Дыш Огуз, Деде Коргут, миф, образ, Бурла хатун, Банучичек, огузской мифологической модел мира

EPOSUN BAŞ QƏHRƏMANI VARMI?.. Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını folklorun başqa epik əsərlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, burada onlarla eyni dərəcədə rəğbətlə qarşılanan, sevilən, eləcə də hadisələrin inkişafında əhəmiyyətinə görə bir-birini üstələyən obrazlara rast gəlirik. Əgər belə bir suala cavab axtarsaq ki, dastanda baş qəhrəman kimdir? Yəqin ki, asanlıqla cavab verməyə çətinlik çəkərik. Dünya xalqlarının epos (dastan) yaratmaq ənənəsində, süjetqurma məsələsində belə bir üsulla rastlaşırıq: hadisələr ancaq bir əsas qəhrəman ətrafında cərəyan edir, başqa obrazlar nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, həmin baş obrazın işığında dolanır. Kalavella, “Til Ulenşpigel”, “Robin Qud”, “Oğuz kağan”, eləcə də Azərbaycan xalqının sonrakı yüzilliklərdə yaratdığı “Qurbani”, “Şah İsmayıl”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” və b. dastanlar məhz bu prinsiplə qurulur. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da elə məqamlara rast gəlirik ki, üstünlük bir obrazdan digərinə keçir. Doğrudur, “Koroğlu” dastanı ilə müqayisədə “Dədə Qorqud” boyları daha müstəqil süjetə malikdir. Buğaca, Dəli Domrula, Basata, İmrana həsr olunan boylarda bu daha qabarıq nəzərə çarpır. Həmin boylarda özgə boylarda iştirak edən qəhrəmanların adları çəkilsə də, onlar süjetin inkişafında əhəmiyyətli rol daşıyırlar. Hətta onlara aid bir neçə cümləni boydan çıxartsaq, hadisələrin ümumi axarına heç bir ziyan dəyməz. Bir cəhət də maraqlıdır: dastanda Buğac, Dəli Domrul, Qanturalı, Səgrək, Qaraca çoban, Yeynək, Basat və İmrana ayrıca boy həsr olunur, sonrakı boylarda onlar bir daha yada

düşmənlər, halbuki, onların qəhrəmanlığı, xaraktercə tamlığı bir neçə boyda aktiv görünən heç bir obrazla müqayisəyə gəlmir. Nədənsə, onlar bir boyun bütün hadisələrini öz çevrələrinə çəkməklə, el-obanı, soyu böyük bələlardan xilas etməklə bir növ vəzifələrini yerinə yetirmiş hesab olunurlar. Doğrudur, son boyda Basatın adı çəkilir (xasiyyətə Basatın əksini təşkil etsə də), lakin o, nə gərgin hadisələrin konfliktində, nə də düynünün açılmasında iştirak edir. Yeynək isə ikinci boyda Qazana kömək edən bəylərin içərisində görünür.

Dastanda bir neçə boyda əhəmiyyətli dərəcədə iştirak edən əsas dörd obraza təsadüf edirik: Qazan bəy, Uruz, Bamsı Beyrək və Alp Aruz. Doğrudur, Dədə Qorqud da əksər boylarda iştirak edir, Bayandur xan da dəfələrlə xatırlanır və Burla xatunun dörd boyda fəaliyyətinə yer verilir. Ancaq bu obrazlar hadisələri öz ətraflarında cəmləşdirə bilirlər. Eləcə də bir boydan başqasına keçəndə xaraktercə dəyişikliyə uğrayır, funksiyaları dəyişir, başqa adam təsiri bağışlayırlar. Dastanda ancaq “kütləvi səhnələr”in iştirakçıları - Qaragünə, Qarabudaq, Dəli Dondaz, Şir Şəmsəddin, Bəgdüz Əmən, Alp Ərən və b. da bir neçə boyda görünənlər də, demək olar ki, bütün hallarda eyni vəzifəni icra edirlər: ov səhnələrində, səfərlərdə əsas qəhrəmanlara yoldaş olurlar, ya da son məqamda düşmənin üzərinə yürüşdə onların sağında və solunda vuruşurlar.

Dastanın obrazları içərisində Bamsı Beyrək daha çox yadda qalır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqının epik ənənəsində daha çox Bamsı Beyrəklə bağlı hadisələr başqa variantda yaşadılır. Belə ki, “Aşıq Qərib”, “Şah İsmayıl” və “Koroğlu” kimi dastanlarda Bamsı Beyrəklə bağlı olan süjetlərin mühüm elementləri yenidən səslənir. Özbək türklərinin yaddaşında isə çoxşahəli “Alpamış” (Alp Bamsı) dastanına çevrilir. Deyərdim ki, dastanı oxuyan hər kəsin ürəyinə asanlıqla yol tapan obraz Beyrəkdir.

Bəs taleyin dönlüklüyünə, dramatik hadisələrin fəvqündə durmasına, mübarizliyinə görə seçilən Bamsı Beyrəyin son boyda öldürülməsinin səbəbi nədir? Məgər ozanlar dinləyicilərin bu qədər məhəbbətini qazanmış qəhrəmanın yerinə başqasını xəyanətin qurbanı edə bilməzdilərmidi? Bu suala ilk baxışda belə cavab vermək olar: Bamsı Beyrək oğuz tayfalarının iki qanadının qovuşduğu duran obraz olduğu üçün həmin missiyanı yerinə yetirmək onun boynuna düşür. Çünki o, İç oğuzdan olub, Dış (daş) oğuzdan qız almışdı, Qazan bəyin ən yaxın silahdaşı idi. İç oğuzu əlinə silah götürüb qardaş qanı axıtmağa və Qazanı dayısını öldürməyə ancaq öz hakimiyyətini belə bağışlamağa hazır olduğu (Qazan Dəli ozan adı ilə nişanlısının toyuna gələn Bamsı Beyrəyə bütün ixtiyarını verir və Beyrək hətta Burla xatunun qarşısında özünü hökmlü aparır) Beyrəyin ölümü vadvr edərdi. Lakin bu məsələlərlə yanaşı, dastanda Beyrəyin ölümünün arxasında daha incə mətləb durur.

BEYRƏK İNCİMƏKDƏ HAQLIDIRMI? Öz soyundan olub ad-san qazanan igid uğrunda oğuz bəyləri hər an ölüm-dirim döyüşünə çıxmağa hazır idilər. Dastan ənənəsinə və folklorun nikbinlik prinsipinə görə, Bamsı Beyrək səpgili qəhrə-

manlar öldürülmürlər. Çünki bu, xalqın istək və arzularına qarşı çıxmaq deməkdir. Fikrimizcə, Bamsı Beyrəyin ölümünün əsas səbəbi əski inamlarda, oğuzların adət-ənənələrində, ulu babalarımızın “sözünün ağası olması”nda, kişiliyində axtarmaq lazımdır. Aydınlaşdırılmalıdır ki, Qafqaz türklərinin əski inancında insan hansı əməlinə görə tanrı tərəfindən taleyin ixtiyarına buraxılır və ölümün pəngəsindən yaxa qurtara bilmir? Məhz Beyrəyin ölümünün səbəbi bu sualın cavabının tapılmasındadır.

Türk xarakteində igid canını xilas etmək üçün tanrı qarşısında and içib, verdiyi sözə əməl etməlidir. Əgər Qazan bəy ən ağır anında, elinin-obasının düşmən tərəfindən talandığını biləndə meydanda tək qaldığı halda belə Qaraca çobanın köməyini, Qanturalı isə canından çox istədiyi Selcan xatunun ona yardımını şəninə sığırdırmıdısa, bunu ölümə bərabər hesab edirdisə, Bamsı Beyrək də tanrı qarşısında qadına verdiyi sözü yerinə yetirməli idi. Belə ki, Bamsı Beyrək on altı il Parasarın Bayburd hasarından o yanda, düşmən qalasında əsir qalır. Bu əsirlik, əslində şəhid verib (qırx sirdaşından biri həlak olur), asan yolla düşmən əlinə keçdiyi üçün fələkdən aldığı cəza idi və taleyi ilə barışib ancaq tanrıdan kömək gözləyən bir qəhrəmanın dini əqidəsinə, adət-ənənələrinə görə seçilən başqa türk qövminin içərisində özünü girov kimi hiss etməsindən başqa bir şey deyildi. Çünki Bamsı Beyrək Bayburd qalasında bizim başa düşdüyümüz tək zindanda əli-qolu, ayaqları zəncirlənmiş halda təsvir edilmir, Qazan bəy kimi quyuya salınmır, müəyyən dairədə tam sərbəst hərəkət edir. Ora gələn tacirlərlə görüşüb danışa bilir, otuz doqquz igid yoldaşının yanına gedib dərdləşməsinə mane olan yoxdur. Hətta hökmdarın bakirə qızı ilə görüşüb danışması, deyib-gülməsi heç kəsdə etiraz doğurmur. Eləcə də düşmənin şənliklərində iştirak edir, qopuz çalıb oxuyur (Qazan isə buna etiraz edir). Hiss olunur ki, Bayburd hakimi ilə onun razılığı olub, ola bilsin ki, Beyrək soydaşlarının onun xilasına təşəbbüs etmədiyini görüb (oğuzların adətincə, qardaş, ata, onların buna imkanı olmadıqda dost, silahdaş əsir düşəni xilas üçün yollanırdı), obasında unudulduğunu zənn edirdi. Qardaşı olmadığına görə bunu ən yaxın silahdaşlarından umurdu, oğuz elindən gələn tacirlərlə söhbətində onların adlarını belə çəkir:

Qalın oğuz diyarında

Ulaş oğlu Salur Qazanı,

Mən soruşsam, sağmı, sarvan?

Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondazı

Mən soruşsam, sağmı, sərvan?

Bu qənaətə ona görə gəlirik ki, nəgmədə Bamsı Beyrək Qazanın və Dəli Dondazın adını birinci çəkir. Oğuz adətincə, ata-ana tanrıdan sonra insanın tapındığı ikinci müqəddəs varlıq idi.

BANIÇİÇƏK GORDAMI, SARVAN? Bamsı Beyrəyin sorğusunda onun on altı ildə keçirdiyi hissləri duymamaq mümkün deyil. O, Salur Qazanın, Dəli Dondazın xilasını üçün gələcəyini böyük həsrətlə gözləmişdi. Lakin oğuz elindən bir tərpəniş olmadığını gördükdə, elə zənn etmişdi ki, onların başında müsibətlər var,

yoxsa çoxdan ona yardım edirdilər. Və Baniçiçəyin də bu müddət ərzində onu gözləməsini ağına belə gətirmirdi. Çünki Baniçiçək igidlikdə heç də bəylərdən geri qalmırdı, at çapmaqda, ox atmaqda, qılinc oynatmaqda, güləşməkdə Beyrəyin özünü mat qoymuşdu. Beyrəyi unutmısaydı, ardınca yollanardı. Başqa boylarda Burla xatunun, Selcan xatunun düşmənlə vuruşub ərlərini ölümün pəncəsindən almalarını təsvir edən səhnələrə rast gəlirik, yəni dastanda qadınların kişilərlə eyni səviyyədə döyüşkənliyindən geniş bəhs açmaqla ozanlar nəzərə çatdırırdılar ki, yaxınını, doğmasını xilas üçün onlar da qılınca sarılır, at minib səfərə yollanırlar. Oğuzlarda yeri düşəndə ana-bacılar da, qız-gəlinlər də düşmənin qələbə sevincinə zəhər qatırdılar.

Beyrək on altı il ərzində oğuzda nələr baş verdiyindən xəbərsiz idi və sorğusundakı sətiraltı ifadələrdən hiss olunur ki, o, özünün yaxınları, uzaqları və hətta tanrının özü tərəfindən belə unudulduğuna inanmış. Ona görə də ürəkdən sevdiyi nişanlısını xəbər alanda qərribə ifadələr işlədir:

Baybican qızı Baniçiçək evdəmi, sarvan,

Yoxsa gordamı, sarvan?

Lakin Beyrək biləndə ki, oğuz eli onu yaddan çıxarmayıb, hamı sağ-salamatdı, o, yoxa çıxandan sonra bəylər ağ çıxarıb qara geyiblər, nişanlısının hədiyyə etdiyi qaftanı paylaştığı dostu Yalançı oğlu Yalancıq isə xəyanət yolunu tutub, başına bəla açıb, Baniçiçəyə tamah salıb, hər şeyi unudur. Yalnız bundan sonra nə yolla olursa olsun, azad olmağa can atır.

İGİDLƏR NƏ ÜÇÜN PAPAQLARINI (ÇALMALARINI) AYAQ ALTINA ATDILAR? “Bamsı Beyrək” boyunda maraqlı bir detalla rastlaşırıq. Bu gün də namus, qeyrət kişilik bizdə papaqla ölçülür. Ulularımızın dedikləri müdrik kəlamalarda rastlaşdığımız “İgid canını verər, papağını verməz” - gəlişi gözəl sözlər deyil. Atalar sözlərində bütün aydınlığı ilə Azərbaycan türklərinin qanına hopan adətin qulaqlarda sırğa edilməsini təsadüfi saymaq olmaz: “Papaq isti-soyuq üçün deyil, namus üçündür”, Papaq altında igidlər yatar”. Xalqın ağsaqqalları abır-həyasını itirənlərə əvvəl xəbərdarlıq edirlər: “Papağı tülkü dərisindən, xəbəri yox gerisindən”. Sözü qulaq ardına verildiyini müşahidə etdikdə, kəsərini bir az da artırılırlar: “Papağını qoy qabağına fikirləş”. Görəndə ki, əsər eləmədi, qarğış yağdırırlar: “Papağın yerə girsin!”. Və yazıçı Anarın dastanla bağlı gəldiyi qənaətlə razılaşmamaq mümkün deyil: “Qeyrət kodeksi, cəngavərlik etikası oğuz ərənləri üçün dünyada ən vacib məsələdir” (Anar, 1992: 91).

“Bamsı Beyrək” boyunda ulularımızın söylədikləri müdrik kəlamlarla səsleşən maraqlı bir epizod var: “Qırx igid (əslində otuz doqquzdur, çünki Beyrək əsir alınanda biri şəhid olur) böyük çalmalarını götürüb yerə vurdu, hıçqıra-hıçqıra ağlaşdı”, belə yerdə yenə atalarımızın dediyi sözlər yada düşür: “Papağımızı günə verdi”. Onlar əsir düşüb on altı il düşmən təhqirlərinə dözüblər, “papaq”larını başlarından çıxarıb ayaqlar altına atmayıblar. Yeri gələndə əllərinə müqəddəs qopuz (çünki düşmən tayfanın nümayəndələri də türklər idilir, qopuzla nəfəs alırdılar,

lakin dini ayrılıqları vardı. Məhz bu iki düşmən tayfanı birləşdirən, əsir aldıkları oğuzlarla yaxşı davranmağa məcbur edən səbəb qopuza bağlılıqları idi) götürüb kafir məclisini şənəndiriblər, yenə papaqları başlarında qalıb. Bəs oğuz igidləri hansı halda çalmalarını götürüb düşmən torpağına ata bilər? Bu sualın cavabını Bamsı Beyrək özü verir: “Bilirsizmi nələr olub? Yalançı oğlu Yalancıq mənim ölüm xəbərini aparmışdır. Atamın qızıl tağlı evinə şivən düşüb. Qaza bənzər qızgəlini ağ çıxarıb, qara geyinmişdir (Görürsünüzmü, Beyrəyin incikliyi burada da hiss olunur. Çünki tacirlər əslində bəylərin ağ çıxarıb, qara geydiyini söyləyirlər. Beyrək isə bu fikri igidlərə tamamilə başqa şəkildə çatdırır). “Göz açaraq gördüyüm, könül verib sevdiyim Banıçiçək Yalançı oğlu Yalancığa getməli olmuşdur”. Bu xəbər idi igidləri papaqlarını - çalmalarını çıxarıb yerə çırpmağa vadar edən. Axı bir vaxtlar Beyrək nişanlısının toxuduğu qırmızı köynəyi birçə dəfə əyninə keçirir, sonra dostları həsəd aparmasınlar deyə onlara bağışlayır. O, heç vaxt dostlarını özündən ayırmır, özünü öyüb, onları alçatmır. Özü al geyinəndə, onları da qırmızı qaftanda görmək istəyir. Beyrək hər tikəsini igid dostları ilə bölüşdükdüyü halda, Yalancıq kişiliklə bir araya sığmayan xəyanətə əl atır. Beyrəyin köynəklərindən birini özündə saxlayıb qana bulaşdırır və dili necə qıyırsa, qardaşından artıq dostunun, elin dirəyinin, sevimlisinin ölüm xəbərini aparır.

BAKİRƏ BƏY QIZININ MƏHƏBBƏTİ. İndi gələk əsas məsələyə - Beyrəyin ölümünün səbəbinə. Bayburd qalasında bu xəyanəti eşidəndə Beyrək bir dəfə o dünyaya gedib gəlir. Tanrı bəlkə də onu cəhənnəmin qapısı ağzından geri qaytarır. Çünki xainin dərsi verilməli, oğuzun qaymağı çaqqala qismət olmamalıdır. Axı insan hər əməlinə görə ulu tanrı qarşısında cavabdehdir. Cəhənnəmdən qayıdan Beyrək sarsılsa da, çıxış yolu axtarır. Vurxunur. Dünyanın özündən ağır gələn dərini əvvəl yaxınları ilə - otuz doqquz igidlə bölüşür, sonra düşmənləri arasında həmdərd arayır. Onun yanına tez-tez ayaq açan, üzünü görəndə gülüb-oynayan bakirə düşmən qızına ürək qızdırır. Banıçiçəyin əlinə su tökməyə layiq olmasa da, bu bakirə qızının Beyrəyə ürəkdən bağlılığını bilir. Onun səmimi hisslərinə hörmətlə yanaşır. Qız hər gün Beyrəyə baş çəkirdi, onun ürəyinə yol tapmaqda çətinlik çəksə də, qəzəblənib düşmən sifətini göstərmirdi. Həmişə çalışırdı ki, qərib əsirə az da olsa təsəlli versin. Bu bakirə bəy qızının Beyrəyə dediyi bir neçə kəlmədə - “Həmişə gələndə səni şən görürdüm. Gülərdin, oynayardın” - Beyrəyin əvvəlki çırpıntılarının, zəddiyyətli düşüncələrinin və dönük taleyi ilə barışmasının şahidi oluruq. Lakin tacirlərlə görüşəndən sonra səhv qərar verdiyini anlayır, itirdiklərini qaytarmağa, qeyrətini qorumağa, dostlarının çalmalarını yerdən qaldıraraq, təzədən başlarını qoymağa can atır. Beyrək qıza özü qədər inanır, ona görə də həqiqəti açıb söyləyir. Əslində, kişi düşmən qızına bu qədər bel bağlamamalı, ləyaqətini alçaldan ailə sirrlərini ona verməməliydi. Burada iki tayfa arasındakı düşmənçiliyin köklərinin o qədər də dərin olmadığı aydınlaşır. Və nə bakirə düşmən qızının niyyətlərində, nə də Beyrəyin ona münasibətində eşq macərasına rast

gəlmirik. Burada ancaq qarşılığı olmayan məhəbbətdən söhbət gedə bilər. Başqa cür olsaydı, Beyrəyin ürəyini onun üçün əlçatmaz edən Banıçıçəyin Yalançı oğluna ərə getdiyini eşidəndə düşmən qızı toy-bayram edərdi. Lakin incə qəlb sahibi olduğunu nümayiş etdirir. Saf eşqi naminə öz soyuna, bəy atasına qarşı çıxır və Beyrəyi əsirlikdən qurtarmaq üçün tədbirlər axtarır. Məhz o anda Bamsı Beyrək də bakirə bəy qızının düşmən tayfaya məxsusluğunu unudur və arzusunu yerinə yetirməyə hazır olduğuna and içir. Bu, sonradan Beyrəyin ən böyük günahına, həm insanlıq naminə, həm də tanrı qarşısında etdiyi böyük qəbahətinə çevrilir.

QILINCIMLA DOĞRANIM. Bakirə bəy qızı Beyrəyi elə böyük məhəbbətlə sevir ki, onun ikinci arvadı olmağa belə razıdır. Və ola bilsin ki, oğuzlara yad olan çoxarvadlılıq onun soyunda var idi. Düşmən qızının Beyrəklə nəfəs aldığını nümayiş etdirən təklif bizə bu qənaəti söyləməyə imkan verir: “Əgər səni hasardan örkənlə aşağı sallasam, sağ-salamat atanın-ananın yanına getsən, mənə burda gəlib halallıqla alarsanmı?” Bu qənaətləri iki cəhət doğurur: birincisi, boyu yaradan ozan düşmən qızının bakirəliyini xüsusi vurğulayır və ikincisi, bəy qızı, Beyrəklə birlikdə oğuz elinə yollana bildiyi halda, qoşulub-qaçmır, məhz “burda-öz elində halallıqla” ona ikinci arvad olmaq istəyir. İlk baxışda, bakirə qızın halallığı nə ilə əlaqələndirdiyini dəqiq başa düşmək mümkün deyil. Əgər ata-ananın xeyir-duasına işarə edirsə, hadisələrin başlanğıcından bilir ki, Bayburd bəyi öz qızının düşmən iç oğuz tayfası ilə qohumluğuna qol qoymazdı. Elə isə burada hansı halallıqdan söhbət gedir? Bəlkə qalın oğuz elinin Bayburd türkləri ilə qonşuluq və dostluq əlaqəsinin bərpasına ümid bəslənilir? Boyun əvvəlində də buna işarə var. Belə ki, cəsus toy çadırı qurub şənlik düzəldən Beyrək barədə Bayburd bəyinə xəbər aparanda deyir: “Nə oturmusan, sultanım, Baybican bəy sənə verəcəyi qızı Beyrəyə verdi. Bu gecə gəlin gedəcəkdir.” (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 155). Deməli, qalın oğuzun bir qanadı ilə - daş oğuzla Bayburd türklərinin arasında qohumluq haqqında söhbətlər gedirdi. Və Bayburd sultanın (bu müraciətin özü də türklükdən xəbər verir) elə Beyrəyə qarşı qəzəbləndirən də məhz nə səbəbdənsə, ona vəd edilən qızın Beyrəyə verilməsi olur. Sonradan məlum olur ki, onun arvadı və qızı var. Deməli, çoxarvadlılıq adəti Bayburdlularda mövcud idi. Bakirə qızın da Banıçıçəyin üstünə halallıqla günü getməyə ümid bəsləndiyini bunlarla əlaqələndirmək olar.

Bamsı Beyrək bakirə qıza and içib verdiyi vədlə öz ölüm fərmanını imzalayır. Boydakı parçaya diqqət edək: “Beyrək and içdi: “Oğuz yurduna salamat çat-sam, gəlib səni Halallıqla almasam, QILINCIMA DOĞRANIM! OXUMA SANCILIM! YER KİMİ ÇATLAYIM, TORPAQ KİMİ SOVRULUM!” Bu səhnələr ustad ozanlar tərəfindən elə məharətlə işlənib ki, ən qüdrətli qələm sahibi həsəd apara bilər. Atalar sözlərində deyildiyi kimi, “And içmək dağ saqqızı deyil ki, hey çeynəyəsən”. Eləcə də “Kişi sözünün ağası olar”, “Kişi tüpürdüyünü yalamaz”, “Kişinin başına gələn, ağzından çıxandır”, “Kişinin özünə baxma, sözünə bax”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanın təbliği sahəsində nə qədər böyük xidmətləri olsa da, yazıçı Anarın bu fikirləri ilə razılaşmaq mümkün deyil: Beyrək “əsirlikdə məhəbbət macərəsindən imtina edir” (Anar, 1992: 92). O, ozanlar düşmən qızını “məhəbbət macərəsindən imtina” motivini qurmaq məqsədi ilə süjetə daxil etmək niyyətində olsaydılar, dəfələrlə onun bakirəliyiindən bəhs etməzdilər. Dastana həsr olunan filmə də bu qızın bir qədər yüngünxasiyyətli göstərilməsi, eləcə də Bayburd hökmdarının kef məclisini təsvir edən səhnə ilə boydakı hadisələr arasında dərin bir uçurum nəzərə çarpır.

ALP ARUZUN XƏYANƏTİ, YAXUD «AND İÇMƏK DAĞ SAQQIZI DEYİL Kİ, HEY ÇEYNƏYƏSƏN». «Bamsı Beyrək» boyu süjetinin mürəkkəbliyinə, çoxşahəliyinə obrazlarının zənginliyinə, xarakterlərinin bütövlüyünə görə bütün boyları üstələyir. Hadisələrin axarı toy çadırı qurulanadək məişət motivləri əsasında inkişaf edir, daha çox yumordan istifadə edilir və məzəli əhvalatlardan qurulur, dərin psixoloji qarşılaşmalar da nikbin əhval-ruhiyyə ilə tamamlanır. Bu mənada boy iki hissəyə ayrılır və hər hissə müstəqil əsər təsiri bağışlayır. Bayburd bəyinin hücumu ilə dramatik gərginlik süjeti bütünlüklə ələ alıb yüksələn xətlə axıra aparır. Yumordan, məzəlilikdən əsər-ələmət qalmır. Hiss olunur ki, Bamsı Beyrəyə onlarla boy həsr ediblər, cilalanma, bir dastanda kompleksləşdirmə işi başa çatmamış yazıya alınıb. Boydakı bir-biri ilə uyğunlaşmayan epizodlar, obrazların hərəkətlərindəki ziddiyyətlər məhz bu üzədən «Kitabın» səhifələrinə yol tapıb. Lakin boyda bir cəhət də aydınca nəzərə çarpır. Çox qədim süjetə malik dastanı XXI-XIV yüzilliklərin hadisələri kimi təqdim etməyə təşəbbüs göstərilir. Bu iş iki istiqamətdə aparılıb. Bir tərəfdən, Oğuz - sölcuq dövlətinin tarix səhnəsinə çaxıb, Şərqdə meydan suladığı çağlarda ozanların qədim dastanlara - özünü yenidən təsdiqləyən qüdrətli türk qövmünün möhürünü vurmağa çalışmışlar. İkinci tərəfdən, boyları yazıya alan katiblər oğuznamələrə türklərin uzaq və yaxın tarixini əks etdirən salnamələr, mənbələr kimi yanaşırdılar, daha çox özlərinin şahidi olduqları hadisələrlə az-çox səsleşənləri qələmə alırdılar. Lakin hansı istiqamədə daha çox canfəşanlıq edilməsinə baxmayaraq, müstəqil «Bamsı Beyrək» dastanını Azərbaycanda Homer dövründən çox-çox qabaqlar yaşayan türk tayfalarının yaratdığını göstərən amillərin üstündən xətt çəkməmişlər. Məhz Beyrəyin ölümü bu cür epizodlardandır.

Dünya xalqlarının mifologiyasında mədəni qəhrəmanlar allahlar qarşısında and içib verdikləri vədlərə xilaf çıxanda ölümlə üz-üzə dururlar. Antiq yunan miflərində boyun son epizodlarına görə Bamsı Beyrəyin analoqu kimi çıxış edən Odissey obrazı buna misal ola bilər. O, dəniz allahı Posseydonun qəzəbinə düşər olur. Allah-insan qarşıdurmasının ilkin mərhələsində qələbə birincilərə (yaradana) verilirdi. Lakin təsəvvürlərdə inqilab baş verdikdən, bəzi təbiət hadisələrinin yaranma səbəblərinin aydınlaşmasından sonra allahlar insanlara «güzəştə» getməyə başlayırlar. Və bu mərhələdə güzəştlər hər iki tərəfdən qarşılıqlı şəkildə edilirdi. Odissey məhz son mərhələnin təsəvvürlərindən meydana gələn obrazdır. Yur-

dunun məhv olduğu, azgın adamların arvadının və oğlunun taleyi ilə oynadığı xəbərini eşidəndə, bütün müqəddəs şeyləri itirdiyini dərk edib inadkarlıqdan əl çəkir. Bundan sonra Allah qarşısında verdiyi sözə əməl edir.

«Dədə Qorqud» dastanının «Təpəgöz» boyunun Odisseylə bağlılığına əsaslanıb, qədimliyindən çox danışılar və bu gün mifik təfəkkürdən mayalandığına heç kəs şübhə ilə yanaşmır. Lakin «Bamsı Beyrəyin öz nişanlısının toyunda iştirakı» motivi ilə «Odisseyin öz arvadının nikahına yetişməsi» hadisəsi arasındakı yaxınlığı qeyd etsələr də, boyun əski miflərdən yarandığını söyləməyə ehtiyat ediblər. Bu da mif deyəndə, qeyri-adi, Təpəgöz kimi möcüzəli məxluqları təsəvvürə gətirmələrindən irəli gəlmişdir. Unudublar ki, miflərin ən böyük qolu insana, onun yaranmasına, mübarizəsinə, qurub-yaratmasına həsr olunub. «Bamsı Beyrək» boyu ilə «Odissey» eposunu bağlayan bir detala diqqət etsək, onda bu boyun da «Təpəgöz» qədər qədim olduğuna heç bir şübhə qalmaz.

Qəribədir, Odissey də hökmdar qızının yardımı ilə vətəninə dönür. Həmin qız - Navsikaya da rastlaşdığı qərrib adama vurulur. Lakin biləndə ki, Odisseyi gözləyən var, sevgisini qəlbində gizli saxlayır. Onların ayrılma səhnələrinə diqqət yetirək: «Navsikaya gözəlliyinə məftun olduğu Odisseyə deyir: - «Xoşbəxi ol, əziz dost! Yurduna çatanda hərdən məni yada sal!» Odissey cavab verir: «Ey xeyirxah Navsikaya! Əgər Allah evimə dönməyə qoysa, bir ilahə kimi hər gün sənə canına dua edəcəyəm, axı sən mənim həyatımı qurtardın!» (Рудольф Мертлик, 1992: 369) Odissey də Bamsı Beyrək kimi and içir, lakin andına sadıq qaldığı üçün günaha batır. Maraqlıdır ki, ozanların xüsusi vurğuladığı bakirəliyə də yunan mifində rast gəlirik. Navsikaya Odisseyi dəniz kənarında tapıb huşa gətirir və saraya aparır. Şəhərə çatanda deyir ki, burada ondan ayrılacaq və səbəbini belə izah edir: «İstəmirəm camaat subay qızı kişi ilə görsünlər. O dəqiqə deyəcəklər özünə adaxlı tapıb». Yunan mifoloji sistemində heç Afrodita da belə düşünmür. Eləcə də Navsikayanın atasının Odisseylə bağlı arzularında bakirə qızın dediyi «halallığa» işarə var: «Çar Alikinoy gözlərini Odisseydən çəkirdi. Qəlbinin dərinliyində istəyirdi ki, qərrib qonaq onları tərk etməsin. Necə böyük sevinclə qızını ona ərə verərdi!». Bu epizodlarda qərblilərdən çox, şərqilərə, xüsusilə azərbaycanlılara xas olan xüsusiyyətlər təsvir edilir.

Cəsarətlə demək olar ki, Bamsı Beyrək Azərbaycan xalqının ən əski mifik təsəvvürlərində formalaşan Odissey tipli mədəni qəhrəmandır. İlk çağlarda hansı məqsədlə yarandığını, nə kimi funksiya yerinə yetirdiyini söyləmək çətindir. Çünki mifik təsəvvürlər dastanlaşanaq çox uzun yol qət etmiş, müxtəlif transformasiyalara uğramış, nəhayət, oğuz təfəkkürünün məhsulu olan «Dədə Qorqud»un əsas personajlarından biri kimi yaddaşlardan yazıya alınmışdır. Lakin bununla şifahi şəkildə ömrünü başa vurmamış, aşıq yaradıcılığı süzgəcindən keçərək «Qərribləşmiş»dir. Aşıqlara Bamsı-Qərribin ölümü lazım deyildi. Ona görə də Qərrib sazı və sözü ilə bütün çətinliklərə qalib gəlir. «Aşıq Qərrib» də ox-kaman tamamilə sazla əvəz edilir. Çünki aşığın əqidəsində haqqa tapınmaqla, qan tökməkdən hər cür maneəni dəf etmək mümkündür. Ozan düşüncəsində isə qopuzla

silah eyni qüdrətdə göstərilir. İlk mərhələdə təkə ox-yaydan istifadə olunması («Odiseya»da olduğu kimi), maneələrə yalnız güclə, silah işlətmək məharəti ilə üstün gəlinməsi şübhəsizdir. Göründüyü kimi, Bamsı Beyrək də, Aşıq Qərib də ilkin doğuşdakı fuksiyalardan tam uzaqlaşdırılmamışlar.

Aşıq Qərib öz missiyasını Şahsənəmə qovuşması ilə başa çatdırır. Lakin Beyrək Baniçiçəyin Yalancıqla olan toyunu dağıdıb, özü evlənməklə meydandan getmir. Çünki dostluqda sədaqətlidir. Otuz doqquz igidi əsirlikdə qoyub, xoşbəxt yaşamağı şəninə sığışdırmır. «Qazan bəy dedi: «Gəl muradına yetiş!» Beyrək dedi: «Yoldaşlarımı qurtarmayınca, Bayburd qalasını almayınca muradıma çatmayım!» Bamsı Beyrək nə səbəbə bakirə qıza verdiyi vədi unudur? Demir ki, tanrı qarşısında and içmişəm, yerinə yetirməyincə xoşbəxt ola bilmərəm. Birincisi, ona görə ki, bu, oğuz evlənmə adətlərinə zidd idi, onlarda çoxarvadlığa rast gəlmirik. Lakin boyda hadisələr daha çox islami görüşlərlə əlaqələndirir. «Qanlı oğuz bəyləri təmiz suda yuyunub, ağ alınlarını yerə qoydular. İki rükət namaz qıldılar. Adı gözəl Məhəmmədi yada gətirdilər». Oğuzların əksinə olaraq, islamda iki və daha artıq qızla evlənməyə icazə verilir. Müsəlman adətlərinə söykənərək, Beyrək «bakirə bəy qızını halallıqla ala bilərdi. («Şah İsmayıl və Gülgəz» səpgili dastanlarımızda olduğu kimi). Deməli, ozanlar süjetin ilkin variantını saxlamağa üstünlük vermişlər. Beyrək tanrı qarşısında günaha batdığı üçün, andında dediyi kimi, qılınclanmalı idi. Bu, həm türk xarakteri ilə, həm də islamla bir araya sığdırdı. Çünki hər ikisində and və söz müqəddəs hesab edilir. Söz ağızdan çıxdımı, ona əməl olunmalıdır. İlk baxışda, adamda elə təsir yaranır ki, Bamsı Beyrəyin toyu ikinci dəfə islam dininin genişlənməsi naminə təxirə salınır, kafirin kilsəsini yıxırlar, yerinə məscid tikirlər. Keşişi öldürürlər, azan verdirirlər. Məlumdur ki, Bayburd elində müsəlmanlığı qəbul edənlərə nə fiziki cəza verir, nə də əsir götürürdülər, qılının altından keçirib, rahat buraxırdılar.

Son səhnədə gözləyirsən ki, Bamsı Beyrək özünün və igidlərinin çalmalarını təzədən başına qoyan «bakirə qızı» yada salacaq. Lakin onunla çox acınacılıq rəftar edilir, «Ov ovlayan quşların ən yaxşısını, qumaşın gözəlini, qızın göyçəyini, doqquzlama qızıl naxışlı çuxanı xanlar xanı Bayandır üçün hədiyyə ayırdılar». Bamsı Beyrək buna göz yumur və sözübütöv, yeri gələndə bağışlamağa bacaran, haqqa tapınan oğuz igidindən çox, şəxsi intiqam hissi ilə yaşayan, basdığını kəsən, xilas üçün and içib yalan vəd verən, bu günün hökmü ilə razılaşan sərt xarakterli adam təsiri bağışlayır. Halbuki, Bamsı Beyrək böyük ürək sahibi idi, qaçanı qovmazdı, hətta xainin günahından keçmək qüdrətinə malik idi. Dastanda oxuyuruq: «Yalançı oğlu Yalancıq bunu eşitdi. Beyrəyin qorxusundan qaçdı, özünü «Dana sazi» deyilən qamışlığa saldı. Beyrək onun ardınca düşdü. Qovub qamışlıqda yaxalandı. Dedi: «Ədə, od gətirin!» Gətirdilər, qamışlığa od vurdular. Yalançı oğlu gördü ki, yanır, qamışlıqdan çıxdı. Beyrəyin ayağına yıxıldı. Qılının altından keçdi. Beyrək də günahından keçdi». Elə isə bəs nə səbəbə onu ölümdən xilas edən, biabırçılığının qarşısını alan bakirə qızın taleyinə biganə qalır? Beyrəyin xarakterindəki ikiliyin, ziddiyyətin mahiyyətində nə durur?

Boyun sonunda mətləbə daxil olmayan qızların xoşbəxtliyindən söhbət gedir: «Baybörə bəyin oğlu Beyrək Baybican bəyin qızını aldı. Hündür evlərinə, ağ otağına qayıtdı. Toy şənliyinə başladı. Bu qırx igidin bir neçəsinə Qazan xan, bir neçəsinə Bayandır xan qız verdilər. (Burada bakirə qızın da xoşbəxtliyinə imkan yaranır, xanlar xanı ona hədiyyə kimi gətirilən qızların göyçəyini Beyrəyin dostlarından birinə nişanlaya bilədi, lakin, nədənsə, ozanlar bu imkandan istifadə etmir və Beyrəyin vədə xilaf çıxmağına bəraət qazandıрмаğa çalışmırlar). Beyrək də yeddi bacısını yeddi igidə verdi». Görürsünüzmü, dastanda adı çəkilən bütün qızlar sonda xatırlanır və muradına çatır. Bircə bakirə qızın taleyinə biganə qalınır, köləliyinə göz yumulur. Bu, nə qədər ağrılı olsa da, qələbə təntənələrinin, toy şənliklərinin hay-küyündə itib-batır. Lakin diqqət etdikdə, boyun dərin qatlarında Bamsı Beyrəyin böyük günaha batdığını ozanlar özləri də xatırladırlar. «Bu oğuznamə Beyrəyin olsun!» deyə xeyir-dua verilən tapşırma hissəsində, günahların saxlanmasıdan bəhs olunur:

Axır vaxtında təmiz inamdan ayırmasın!

«Amin!» «Amin» deyə üzlər görsün!

Yığışdırıb saxlasın günahınızı

Adı gözəl Məhəmməd Mustafanın

Üzü suyuna bağışlasın, xanım, hey!..

Basat obrazının mənşəyində ağaca tapınmanın (anası Qaba Ağacdır), heyvanın nəslin başlanğıcında durmasına inamın (atası kağan Aslandır) möhürü vurulub. Bu obrazın dastanın sonuncu boyunda Beyrək tərəfindən xatırlanması da təsadüfi deyil. Çünki əski təsəvvürlərə söykənən obrazlar - Dəli Domrul, Buğac, Qaraca Çoban bir boyla öz missiyalarını yerinə yetirib meydanı oğuz nəslinin daha müasir hadisələrlə bağlanan nümayəndələrinə - Qazan bəyə, Uruza, Əgrəyə, Yeynəyə, Qanturalıya verirlər. Basat sonuncu boyda yada düşür, lakin tamamilə başqa xarakterdə. Beyrək deyir ki,

İgidlərim, Aruz oğlu Basat gəlmədən,

Elim-günüm çapılmadan,

Ağca üzül qız-gəlinə sataşmadan

(Basat bunu edərdimi?)

Ağca üzül sevgilimi Basat gəlib almadan,

Qazan mənə yetişsin,

Mənim qanımlı Aruzda qoymasın...

Adam heç ağına sığışıra bilmir ki, oğuz elini Təpəgöz kimi bələdan xilas edən Basat «ağca üzül qız-gəlinə sataşar», başqasının halalını əlindən alar. Əslində Basat kimi igid Bamsı Beyrəyə qarşı olan xəyanətlə barışmazdı, atası kimi xainin deyil, Qazan xanın cəbhəsində durardı. Beyrəyin təsvirində olduğu kimi, Basatın dəyişməsinə xalqın inanmayacağını anlayan ozanlar onu, atasının öldürülməsinə baxmayaraq, meydana gətirmirlər. O, Qazanla - oğuz eli ilə qarşı-

qarşıya dayanmır. Buradan belə nəticə çıxır ki, Alp Aruzun ölümünün labüdlüyü qədər, Bamsı Beyrəyin də elinin qılıncı ilə doğranması qanuna uyğun idi.

Basat and içib vədinə xilaf çıxmaqla bir dəfə böyük günaha batdığını yalnız sonuncu boyda xatırlayır və həmin səhvini təkrarlamır. «Aruz dedi: «Ədə, hərzə-mərzə danışma. Qanına susama, gəl and iç!» Beyrək dedi: «Vallah, mən Qazanın və İç Oğuzun yolunda başımı qoymuşam. İstəyirsiniz, yüz para eyləyin, mən Qazana xain çıxmaram!» Lakin Bamsı Beyrək bakirə qızı aldatmaqla elə böyük qəbahət işlətməmişdi ki, günahını ancaq qanı ilə yuya bilərdi. O, andında allahdan istəmişdi ki, vədinə xilaf çıxsa, qılıncıyla doğransın. Ulu tanrı onu elinin qılıncı ilə də «cəzalandırır». «Aruz yenidən hirsələndi. Beyrəyin saqqalından bərk tutub, bəylərə baxdı. Gördü kimsə gəlmir, qara polad qılıncı çəkib, Beyrəyin sağ oyluğunu çapdı. Beyrək qara qanına boyandı, başı dumanlandı». Hər bir pis əməl sahibi haçansa cəzasına çatdırılır. Beyrək kimi qəhrəman belə taleyin bu sərt imtahanından yaxa qurtara bilmir. Bizcə, Bamsı Beyrəyin faciəsi bütün zamanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır. Nə qədər transformasiyaya uğrasa da, mühüm motivin ilkinliyinin qorunub saxlanmasının əsas səbəbi məhz bununla bağlıdır.

«DƏDƏ QORQUD» MÜSTƏQİL SÜJETLİ DASTANLAR TOPLUSUDUR. Lakin o da inkaredilməz faktıdır ki, daha qədim dövrlərin məhsulu olan çoxşahəli və bir neçə variantlı dastan motivlərinə söykəndiyindən boylar arasında süjet səsleşmələrinə də təsadüf edilir. Məhz «Bamsı Beyrək» boyunun sonuncu boyla olan daxili bağlılığı Beyrəyin ölümünün səbəbi ilə əlaqədardır. Əks halda bunu ancaq ad eyniliyi kimi qəbul etmək olar. Günaha batmaqdan özünü qorumağa çağırış, demək olar ki, hər boyun əsas şüarı kimi səslənir. Və oğuz elinin başına nə bəla gəlsə, igidlərdən hansınınsa böyük günah işlətməsindən baş verir. Sarı çoban bulaq başında tanrı elçisi - pəri qıza tamah salmasaydı, Təpəgöz kimi yediyi tikəyə, əmndiyi südə xor baxan məxluq oğuzların az qala qırılıb qurtarmasına çalışmayacaqdı. Bu, başqa bir söhbətin mövzusu.

İÇ OĞUZLA DIŞ (DAŞ) OĞUZUN SAVAŞININ SƏBƏBİ, yaxud «BÖ-YÜKSÜZ EVDƏ XEYİR-BƏRƏKƏT OLMAZ». «Dədə Qorqud» eposunda Qafqaz türklərinin vahid dövlət yaratmaq arzuları, onlara məxsus əraziləri düşmən basqınlarından qorumaları, öz içərilərində yetişən xəbis, şər adamların hiyləsinə uymamaları ayrı-ayrı boyların ana xəttində durur və ulu babalarımızın idarəçilik sisteminin strukturları bütün atributları ilə göstərilir. Bu sistemdə çox qədim dövrlərdən miras qalan hakimiyyətin nəsildən-nəslə keçməsi prinsipinə də (lakan dünya tarixində mövcud olan ümumi monarxiya üsul-idarəsindən tamamilə fərqli formada), kollektiv idarəçiliyə də rast gəlirik. Bir cəhət heyrət doğurur: mədəni ölkələrdə bu gün uğurlu sayılan prezident üsul-idarəsinə oxşar dövlət quruluşunun eposda, demək olar ki, əsas amilləri özünə yer tapır. Şumer, misir, yunan və roma xalqlarının eposlaşmış mifoloji mətnlərində dövlətin yaranması, quruluşu geniş şərh olunsada, idarəçiliyin əsası

tanrılarla əlaqələndirilir. Bu səbəbdən də iqtidar rolunda yarımallah - yarımınsan tək dünyaya gələn mədəni qəhrəmanlar və onun nəslinin nümayəndələri çıxış edirlər. Xalq isə təbiətdəki başqa canlılardan biri kimi xarakterizə olunur. Kütlələr dövlətin yaranması və inkişafında, qorunmasında fəal rola malik göstərilmirlər. Hakimiyyətin pilləvari quruluşunun ən yüksək qatında tanrılar tərəfindən «seçilən», insanların (ümumiyyətlə bütün canlıların) birliyini təşkil etməyi bacaran, təbii fəlakətlərə, şər qüvvələrə qarşı mübarizənin təşkilatçısına çevrilən və qara camaatı Yaradıcının xidmətində durmağa çağıran fəvqəltəbii gücə malik məxluqlar əyləşirlər.

«Dədə Qorqud»da isə tamamilə başqa mənzərənin şahidi oluruq. 24 tayfanın (eposun «Qazlıq qoca oğlu Yeynək boyu»nda Bayandır xanın əmrində deyilir: «İyirmi dörd vilayətin bəyləri gəlsin!» /Bax: Kitabı-Dədə Qorqud, 1988: 193/. Yaxud: «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da ozan Dəli Dondazın 24 oğuz boyunu tərif edib oxşaması barədə məlumat verilir, /Kitabı-Dədə Qorqud, 1988: 175/) tayfaların iki qolunun birliyindən yaranan qalın oğuz elində xanlar xanı Bayandır xan sabitliyin qarantı funksiyasını daşısa da, hər vilayətin özünün bəyi və xüsusi idarəçilik sistemi nəzərə çarpdırılır.

Bir cəhət maraqlıdır ki, eposda ölkə iki qanada - İç oğuz (Üç ox) və Dış/Daş (Boz ox) oğuzuna bölünür. Lakin hakimiyyət bölgüsü ümumoguz mifoloji təsəvvüründəki kosmoloji strukturdan fərqli şəkildə aparılır. Yəni idarəçilik Boz oxların deyil, Üç oxların (Oğuzun adadakı ağac koğuşunda rastlaşdığı gözəl qadıncıdan dünyaya gələn oğlanları – Göy xan, Dəniz xan və Dağ xanın törəmələrinin) əlindədir. Oğuzun oğlanları Gün xan, Ay xan və Ulduz xan göy işıq zolağı ilə göydən enən qadının bətnində yetişirlər. Atalarının vəsiyyətinə görə, bu üç qardaşın tapdığı qızıl yay aralarında üç hissəyə bölünür, ona görə də onların nəslinin davamçılarına *pozuq/bozuq/boz oxlar* deyirlər. Əsatirə əsasən, bölünmüş yayın hissələri bir-birinə birləşməklə sehri gücünü əldə edir və oxların sərrast atılmasına şərait yaranır. Bu mənada bozoxlar hakimiyyət strukturunda üçoxlardan üstün göstərilirlər. Ümumilikdə götürdükdə bu ona işarədir ki, qardaşlar heç zaman bir-birindən ayrı düşməməli, parçalanmamalıdır. Əks halda güclərini itirib düşmən tərəfindən yeniləcəklər (*Sxemə bax*).

<i>Kişi</i>	↔	→	→	→	→	↔
<i>başlangıç</i>	<i>qadın</i>	<i>törəyiş</i>	<i>hədiyyə</i>	<i>əməl</i>	<i>qazanc</i>	<i>birlik</i>
	<i>başlangıç</i>					
	<i>və əlaqə</i>					
OĞUZ XAN	GÖY	Gün,	Qızıl	Bölünməz-	Hakimiyyət	QALIN OĞUZ
	QADINI	Ay, Ulduz	yay	lik	və dövlət	
	YER	Göy,	Üç	Ayrılmaz-	Müdrilik və	ELİ
	QADINI	Dağ, Dəniz	qızıl ox	lıq	sərkərdəlik	

Eposda türkün ilkin kosmoloji bölgüsünün yerdəyişmə şəklində təqdimi tarixi gerçəkliklə üst-üstə düşür. Çünki Azərbaycan türklərinin etnik tərkibində üçoxlar (bayandır, bayat, salur və s.) üstünlük təşkil etdiyindən idarəçiliyi öz əllərində cəmləşdirmiş (məsələn, məşhur ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən bayandur soyundan idi), şifahi və yazılı oğuznamələrdə dəyişiklik etməklə ilkin kosmoloji dünya modelini oğuzların Qafqazdakı və Yaxın Şərqdəki durumuna uyğunlaşdırmışdılar. Bu hal getdikcə «Dədə Qorqud»da mətn strukturunun daxili qanunauyğunluğuna çevrilib boyları digər oğuznamələrdən əsaslı şəkildə ayırmışdır.

Hiss olunur ki, Bayandır xan oğuzun iki qolu arasındakı fərqlərdən doğa biləcək ölkədaxili çəkişmələrin aradan qaldırılmasında Dədə Qorqud, Qazlıq Qoca kimi bilicilərin köməyinə arxalanır və hakimiyyəti müddətində böyük uğurlar qazanır. Ola bilsin ki, Bayandır xanın təşəbbüsü ilə İç oğuzlu Ulaş xan (Salur Qazanın atası) Dış oğuzlu «doqquz tayfanın başçısı» Alp Aruzun bacısı ilə evlənmişdi, eləcə də Dədə Qorqudun elçiliyi ilə İç oğuzlu Bamsı Beyrək Dış oğuzun sayılan bəyi Baybicanın qızını almışdı. Lakin ozanlar bu qohumluqların sürüşkənliyinə də boylarda işarə edirlər. Dış oğuzlular bəzən başqa əqidəli (xristian, yaxud bütperəst) qonşu soydaşları ilə (əsasən qıpçaqlarla) gizlin danışıqlar aparırdılar. Məsələn, Baybican Bamsı Beyrəklə göbəkkəsmə nişanlanmış qızı Banıçiqəyi Bayburd hakiminə ərə vermək niyyətini gizlətmirdi. İki gəncin saf məhəbbətinə həsr olunan boyda açıq-aydın göstərilir ki, «oğuz zamanında evlənən hər igid ox atardı. Oxu düşən yerdə gəlin otağı qurardı. Beyrək xan da oxunu atdı, oxu sancılan yerdə otağını qurdurdu... Yarıməsən kafirin casusu, bunları görüb, getdi Bayburd hasarının bəyinə xəbər verdi. Dedi: «Nə oturmusan, sultanım, **Baybican bəy o sənə verəciyi qızı** Beyrəyə verdi. Bu gecə gəlin gedəcəkdir» (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 155).

Göründüyü kimi, bayburdlular türk olsalar da, kafir sayılırdılar. Ona görə ki, başqa məzhəbdən idilər. Buna baxmayaraq, məlumatdan belə çıxır ki, Baybican bəylə sultan arasında gizlin danışıq aparılmışdır. Dış oğuzun bəyi hətta öz qızını Bayburd hökmdarına ərə verəcəyini də dilindən çıxarmışdı. Bəlkə də bu səbəbdən Dəli Qarcar bacısının öz göbəkkəsmə nişanlanlısı Beyrəklə - İç oğuz igidi ilə evlənməsinə qarşı qəribə şərtlər irəli sürmüşdü. Dədə Qorqudun elçi sifəti ilə işə qarışması Baybicanın sultanla «gizli sazişi»ni pozmuşdur. Yoxsa cəsus cəsərət edib hökmdarı qızısdıran xəbəri çatdırmazdı.

Beləliklə, İç oğuzla Dış oğuzun müharibəsini təsadüfi saymaq olmaz. Hər halda eposda son boydakı narazılıqdan daha kəskin qarşıdurmalarla, ziddiyyətlərlə əvvəlki müstəqil süjetlərdə də rast gəlirik. Dirsə xan Bayandır xan tərəfindən təhqir olunduğunu zənn edib (övladsızlığına görə qara otaqda yerləşdirilir) onun məclisini tərk edir. Boyda rastlaşdığımız Oğuz mifik dünya modelinin üçqatlı strukturunun üçrəngli çadırlarla (otaqlarla) kodlaşdırılan variantının əsasında həyat-ölüm, insan və onun dünyaya gəlməsi durur. İlk boyun hadisələrini yada salsaq, görürük ki, türkün ilkin dünyagörüşünə görə, kainatın bütövlüyü üçrəngli çadırda rəmzləşir:

ağ - kişi,

qırmızı - qadın və

qara – yoxluq anlamında başa düşülür.

Bu üçlük əzəli dünyaqurmada üç əsas funksiyanın daşıyıcısı olur: yaratmaq, törəmək və aradan qaldırmaq.

Ağ – işıq – od – günəş – kişi – əbədi yaşarlıq - **yuxarı qatın** işarəsidir, müsbətdir və xeyiri təmsil edir. Dünyanı formalaşdıran dörd mühüm elementdən (su, od, torpaq, hava) ikincisidir.

Qırmızı ikili xüsusiyyətə malikdir – torpaq – yer-su – məkan – yurd – törəyən - qadın və **orta qatdır**. Mənfi qütbdür, öz daxilində daim xeyir şər ilə mübarizə aparır. Çox hallarda birinci ikincini üstələyir.

İki əks elementin birliyindən (izdivacından) dünyadakı varlıqlar doğulur.

Qara – cəhənnəm – zülmət – yoxluq – ölüm – şər və **aşağı qatdır**. Ağla qırmızının əbədi rəqibidir.

Birinci boyun mətn strukturunda dinamiklik və qarşıdurmanın əsası mifoloji modelə uyğun olaraq aşağıdakı şəkildə qoyulub inkişaf etdirilir:

$$[A\odot + B\pm] \leftarrow V\blacksquare$$

Eposun başlanğıcında təsviri verilən üç çadır (otaq) təqdim etdiyimiz struktura tam uyğundur: orada da varlıqları (xüsusilə canlıları) yaradan qüvvənin bir başında kişi durur. Bu, mətdə oğulluların ağ otaqda yerləşdirilməsi şəklində gerçək həyatla uyğunlaşdırılır. Çünki mifoloji strukturda Yuxarı qatdakı Günəş Atanın, yaxud Göy tanrının simvolu – işıq, aydınlıq və ağ rəngdir. Varlıqları (xüsusilə canlıları) yaradan qüvvənin əks tərəfi isə qadına məxsusdur və boyda qızı olanların qırmızı otağa dəvəti kimi reallıq forması alır. Çünki mifoloji strukturda təbiəti doğan ana torpaq, Yer üzü – qırmızı rənglə işarələnir.

Bir-birini özünə çəkən iki əks (müsbət-mənfi, kişi-qadın) qütblər əslində ikili dünyanın (varlıqla-yoxluq, olumla-ölüm, işıqla-qaranlıq) bir tərəfini – doğumu (törəyişi, meydana gəlməni) şərtləndirir. Lakin kişi-qadın ikiliyinə tamamilə zidd olan üçüncü tərəf də mövcuddur. Bu, yoxluq (eposda övladsızlıq), üzüqaralıq şəklində kodlaşdırılan qara rəngdir. Xalq arasında «boyun yerə soxulması», «yerə girmək» deyimi ilə nitq faktoruna çevrilib yeraltı aləmlə əlaqəni əks etdirir (eposda qara otaq). Əslində Bayandır xanla Dirsə xan qarşıdurması dərin qatlardakı, daha doğrusu, mətn altındakı Göy tanrı ilə Yerlik xan arasındakı ziddiyyətin analoqudur. Bu inciklik də müharibə ilə nəticələnmə bilərdi. Ancaq kişinin «başının baxtı»nın, «evinin taxtı»nın – qadının (orta qatın) ağıllı məsləhəti hadisəni sovuşdura bilir. Yəni şaquli istiqamətli üçlüyün alt – qaranlıq qatı orta – qırmızını özünə tərəf çəkməyi bacarmır. Üçqatlı strukturlarda orta qat əksər hallarda **vasitəçi** və **tənzimləyici** rolunu oynayır, bəzən isə «şərin qilverəninə» çevrilir. Orta qatın (eposda qadının) yuxarı işıqlı ağ göylə (eposda Bayandır xanla) əlaqələri qırmamaq təşəbbüsü hadisələri xeyrə aparıb çıxarır. Əks halda onun aşağı qaranlıq qaraya üz tutması şərə meydan açardı. Eləcə də Bəkilin Bayandır xandan və Qazan bəydən üz döndərməsi motivi mifoloji

strukturdakı elementin yerinin səhv düşməsi ilə səsleşir. Adi hal təsiri bağışlayan narazılıqla etnosdaxili toqquşmaya zəmin yaranır. Bəkilin hünərinin özündə olması, yoxsa atın məharəti ilə bağlanması mübahisəsi əslində yurddan üz döndərüb yad diyarlarda məskunlaşmaq istəyini yaratsa da, gerçəkləşdirilə bilməzdi. Çünki köklə bağlanan xətlərin kəsilməsinə zəmin hazırlanmırdı. Sadəcə olaraq bir varlığın öz içərisindəki ikiliyin üz-üzə gəlməsi hadisəsi baş vermişdi. Bu səbəbdən də qarşıdurma dərinləşib qardaş qırğını ilə nəticələnmiş və burada da «**qırmızının**» - **qadının** müdrikliyi və **ağın - Bayandır xanın** səbri sayəsində hadisələr barışla yekunlaşır.

İlk olaraq belə bir sual doğur: elə isə sonuncu boydakı narazılığın qanlı müharibəyə çevrilməsinin səbəbi nə idi? Onu aradan qaldırmaq mümkün deyildimi? Qalın oğuzun gözü Bamsı Beyrəyə qıyan Dış oğuzların məqsədi təkəcə var-dövlətdən pay ummaları idi? Nə səbəbə hadisələr birdən-birə yönünü böyük sürətlə elə dəyişir ki, Alp Aruz bacısı oğluna düşmən kəsilir, hər an Qazan üçün başından keçməyə hazır olan Bəkdüz Əmən, dar günündə Qazanın böyründə qılinc çalan Alp Rüstəm üzünü dönük çıxır? Ona görə ki, əvvəlki boylarda sabitliyin qarantı kimi çıxış edən üç cəhəti - **Bayandır xan, məsləhətçi qadınlar və Dədə Qorqud** sonuncu boyda görünür. Mifoloji struktura görə bu dünyagörüşündə dəyişikliyə işarədir, yeni etnosun daxilində bir qanad artıq işığa və göylə yerin birliyinə (Göy tanrı və Ana torpağa) inamdan üz döndərmək istəyir. Diqqət etdikdə, müharibənin toxumlarının içəridən səpildiyi aydınlaşır. Qardaş qırğına səbəb dədə-baba adətlərinin pozulması göstərsə də, tamamilə özgə zəmin üzərində baş verir. Doğrudur, boyun əvvəlində ozanlar qarşıdurmanın toxumlarının Qazanın evinin talan edilməsi törəməsinə Dış oğuzluların iştirak etməməsi ilə səpildiyini bildirirlər və eposa həsr olunan əksər tədqiqat əsərlərində Qazanın qoyduğu yeni ənənənin böyük əhəmiyyətindən, qeyri-adiliyindən bəhs açırırlar. Əslində isə «evin talanması»nda heç bir qeyri-adilik yoxdur və Bayandır xanın idarəçiliyində sınaqdan çıxarılmış elin ildə bir kərə məclis düzənləməsi, bəylərin orada gördüyü işlərə görə yer və pay alması adətini daha qədimlərdə tətbiq edilən «evi yağmalatma» ilə əvəzləmək ancaq uğursuzluq gətirir, Qalın oğuzun birliyini laxladır. Bu, daha mütəşəkkil dünyagörüşündən üz döndərüb primitiv, daha doğrusu, barbar inama qayıtmaq meylli idi. Təzə tikilmiş sarayın taxtalarını köhnə mıxla pərçimləməyə bənzəyirdi. Müqayisə edək: Bayandır xan ildə bir dəfə qalın oğuz bəylərini məclisinə çağırırdı. Burada hərənin öz yeri vardı və o yeri öz işi və əməli ilə qazanmışdı. «Uluş qoca oğlu Səyrək boyu»nda bir epizoda diqqət yetirək: «Xanım, yenə Əyrək bəyləri qoyub yuxarı başa keçəndə Tərsuzamış deyilən bir öküz igidi dedi: «Ay Uşun qocanın oğlu, bu oturan bəylər hər biri oturduğu yeri qılinc ilə, çörəyi ilə alıblar. Əyə, sən başını kəsdin, qanını tökdün, acını doydurdun, yalın adamı geyindirdin?» (Kitabi-Dədə Qorqud, s. 208). Oğuz elində ad-san qazanmaq üçün iki şərt vacib sayılırdı: torpağı yadlardan qorumağı bacarmaq və kimsəsizlərə, köməksizlərə əl tutmaq.

Burada Əyrək, ilk növbədə, ona etiraz etməli idi ki, Tərsuzamış onun adını çəkmirdi, hərəkətlərinə Uşun qocaya görə göz yumulduğunu bildirirdi. İkincisi,

məhz Bayandır xanın hakimiyyət strukturunda ancaq iki cəhətə görə başa keçmək – vəzifə almaq mümkün idi: düşmənin gözünün odunu yeməklə və kəsiblərə səxavət göstərməklə. Bəs hakimiyyət Qazan bəyə çatandan sonra o, Qalın oğuzu hansı prinsiplərlə idarə etməyə başlayır? Qazan bəy Bayandır xanın yolunu davam etdirmir, onun idarəçilikdəki uğurlu prinsiplərindən üz döndərir. İlk baxışda orijinal görünən, ancaq barbar bir adətlə öz xanlığını təsdiqləməyə çalışır. «Üç ox və Boz ox tayfaları bir yerə toplaşanda Qazan adət üzrə evini talan elətdirər, şeyşüyünü bölüşdürərdi» (*Kitabi-Dədə Qorqud*, s. 221).

Epos boyu İç oğuz və Dış oğuz adıyla işlənən tayfa birliyinin mifik bölgü ilə verilməsi (Üç ox və Boz ox) göstərir ki, «yağmalanma» adətini Qazan bəy «icad» etməmişdi, qədim dövrlərdə daha çox ömrünü at üstündə keçirən, yurddan-yurda yürümlər edən köçəri türklərin başçıları topladıqları qənimətləri, yığılan çadırı talan etdirməklə, döyüşçülərini özlərinə bağlayar, gələcək yürümlərə ruhlandırardılar. Lakin oturaq həyata keçəndən sonra ocağın, evin hər daşı türk üçün müqəddəs sayılmış və bu halda Bayandır xanın məclis çağırması, hərəyə bir il ərzində ölkənin tərəqqisi üçün gördüyü işlərə görə mükafatlar verməsi yeni idarəçilik üsuluna keçiddən xəbər verirdi.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, sonuncu boyda **Bayandır xan dünyadan köçmüşdü**. Onun yerini tutmağa çalışan Qazan bəy igidliyi ilə ad-san qazansa da, Qalın oğuz elinin bir qanadının qanını bədənindən daşısa da, siyasətdə hələ naşı idi. Bayandır xanın qoyduğu prinsipləri uğurla davam etdirmək əvəzinə, təkcə ətrafındakılara – yaxınlarına yarımaqla köhnə ənənəyə qayıtmağa can atırdı. Divanına Dədə Qorqud sayaq müdrikləri toplamaqdansa, oda su töküb söndürənləri deyil, bir az da qalayanları çağırır və İç oğuz bəyləri ilə Dış oğuz bəyləri arasında ayrışkıllıq yaranmasına şərait yaradır. Hakimiyyətdə həmişə ağıla, bacarığına və igidliyinə görə öz ətrafında yer verən Bayandır xanın əksinə olaraq, o, böyür-başındakı kütbeyinlərin təkidi ilə evinin talanmasını Dış oğuz bəyləri olmayan vaxtda keçirir. Doğrudur, boyda Qazanın bir dəfə də olsun xan kimi təqdiminə rast gəlmirik. Əksinə, talanma adəti təsvir olunan epizodlarda o, heç bəy kimi də təqdim edilmir, sadəcə Qazan adıyla hadisələrin mərkəzində durur. Xanlar xanı Bayandır isə heç bir boyda «xansız» nəzərə çatdırılmır. Ola bilsin ki, hələ Qalın oğuz elinin qurultayında onun varisliyi (Bayandır xanın oğlu olmadığına görə el ağsaqqallarının razılığı ilə hakimiyyətə kürəkəni keçə bilərdi) – xanlığı təsdiqlənməmişdi. Ona görə də «doqquz tayfanın başçısı» Alp Aruzun da iştahından hakimiyyəti ələ almaq keçirdi. Əvvəlki boylara görə, bu vəzifəni tutmağa daha çox Qazanın mənəvi haqqı çatır. Ona görə ki, Bayandır xanın yeganə övladı – varisi Burla xatunla ailə qurmuşdu, döyüş uğurları ilə də bütün bəylərdən seçilmişdi. Lakin oğuzlarda hakimiyyətin atadan oğula, yaxud qıza keçməsi şərti xarakter daşıyırdı. Əsas o idi ki, varis övlad qabiliyyəti, ədaləti və ağılı ilə həmin vəzifəni tutmağa layiq olsun. Qazan özü də bunu yaxşı bilirdi. Bu səbəbdən də boyların birində oğlunun yetkinlik yaşına çatmasına baxmayaraq,

şücaət göstərməməsindən bərk narahatçılıq keçirirdi: «Sabahkı gün vaxt gələr, mən ölüb sən qalanda taxt-tacımı birdən sənə verməzlər, - deyə sonumu andım, oğul! - deyirdi». (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 167).

Bütün bunlar onun sərkərdəliyindən irəli gəlirdi. Qazan bəy, ilk növbədə, döyüşçü – baş kəsən, qan tökən, qalalar alan stratek idi. O, düşməni yerdən qalxan tozdan tanıyırdı. Lakin dövlət idarəçiliyində döyüş meydanlarında olduğu qədər usta deyildi.

İkincisi, sual doğur: İç oğuz «talanda iştirak etmədikləri» üçün Dış oğuz dönük çıxanda **Dədə Qorqud** hardaydı? Oğuzun ən ağır çağlarında meydana atılıb aqlın köməyi ilə yardım edən Dədə Qorquddamı dünyadan köçmüşdü? Ancaq onun boyun sonunda gəlib hadisələrə boy bağlaması adamda çaş-başlıq yaradır. Burada iki hal ola bilər. Birinci, hər boyun sonunda görünüb boy boylayan, soy soylayan Dədə Qorqudla dastanda igidlərə ad qoyan, Beyrəyə elçilik edən, Təpəgözlə danışıqlar aparən qeyri-adi obraz eyni deyil. Ola bilsin ki, mifik mədəni qəhrəman kimi tanınan Qorqudla bir sırada oğuzlar arasında Məhəmməd peybəmbərin dövründə həmin adı özünə götürən məşhur bir ozan yaşayıb və qədim xalq söyləmələri əsasında oğuznamələr yaradıb. Sonralar katiblər onları şifahi nitqdən toplayıb yazıya alanda oğuznamə söyləyicisi ilə eposun mifoloji qəhrəmanını eyniləşdirmişlər. Əgər bu fərziyyəyə inansaq, deməli, dar gündə oğuzun yol göstərəni Dədə Qorqud da sonuncu boyda ya dünyasını dəyişmiş, ya da Qazanın yeni idarəçiliyindən incik düşmüşdü. Əksinə, yəni boyun sonunda boy boylayan Dədə Qorqudla dastanın personajı kimi çıxış edən Dədə Qorqudun eyni olduğunu zənn etsək, belə çıxır ki, o, Qazan tərəfindən sayılmadığından idarəçilikdə məsləhətçi funksiyasını itirib kənarlaşmışdır. Sözün kəsəri, qiyməti olmayan məmləkətdə, əlbəttə, Dədə Qorqudlara da yer yox idi.

Üçüncüsü, bəs ən ağır çağlarında ərinin qəzəbini soyudan, oda su tökən **tədbirli qadınlar** (elə götürək Burla xatunu) nə səbəbə bu boyda işə qarışıb qan tökülməsinin qarşısını almırlar? Çünki Qazan üçün öz anasından başqa yerdə qalan arvadların dəyəri yox idi. O, Burla xatunu atasının sağlığında Dirsə xan və Bəkil kimi «başım baxtı, evin taxtı» saysa da, hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra «arvad sözü ilə oturub-durmağı» igidliyinə sığıdırmamışdı. Təsadüfi deyil ki, Qazan ikinci boyda asanlıqla anasından başqa hər şeyinin (hətta arvadının və oğlunun da) düşmən əlinə keçməsi ilə razılaşıb. Bu halda o, türkün ilkin kosmoloji təsəvvüründəki mifik dünya modelinin iki qatından (oğullu – ağ – yuxarı və qadınlı, qırmızı - orta) imtina etmiş və bununla kökdən ayrılmaq təşəbbüsünü göstərmiş olurdu. Deməli, o, Burla xatunun da məsləhətinə ehtiyac duymadığından arvadının dövlət işlərinə qarışmasına yasaq qoymuşdu.

Dördüncüsü, Bayandır xanın sağlığında Qazanın sağında həmişə **qardaşı Qaragünə** oturardı. O, dar ayaqda ona üz tutardı, sözünü, təklifini dinlərdi. Qazan kürəkəni **Qarabudağın**, oğlu **Uruzun** da sözündən çıxmazdı. Ötən çağlarda Qazanın ətrafında soyunun ən seçmə bəyləri toplaşardı. Bəs Qazan «evini yağmaladan-

dan» - pay bölüşdürəndən sonra kimlərin təsiri altındaydı və dövlət idarəçiliyində hansı nöqsanlara yol vermişdi? Dış oğuz bəylərinin onun divanına gəlmədiyini gördükdə əvvəlki kimi nə arvadı Burla xatuna, nə də qardaşı Qaragünəyə üz tutur. Oğuzda «Qılbaş deərlər bir kişi vardı. Qazan aydır: «Mərə Qılbaş, bu Taş Oğuz bəgləri xanım bilə gəlülərdi. Şimdi neçün gəlmədilər?» – dedi. Qılbaş aydır: «Bilməzmişən neçün gəlmədilər? Evin yığmalatdığı dəm Taş Oğuz bilə bulunmadı, səbəb odur», – dedi. Qazan aydır: «Ədavət bağladılar, həmi?» – dedi. Qılbaş aydır: «Xanım, mən varayın, onların dostlığın – düşmənləyin biləyin», - dedi. Qazan aydır: «Sən bilürsən, var!» – dedi» (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 123).

Bu dialoqla mənərə tam aydınlaşır. Birincisi, demə, Qazan son boyadək nəslə-kökü bəlli olmayan bir kişinin məsləhətləri ilə durub-otururmuş. İkincisi, dayısının narazı qaldığını hiss edəndə Alp Apuza tay adamı – Qaragünəni, yaxud oğlu Uruzu minnətə göndərməyi ağına belə gətirmir. Əksinə, hər işdə təklimli, səbirli olan Qazan burada baş verənlərin səbəbini öyrənmədən barmaq hədəsinə keçir, Qılbaşın gedib yerində nə olduğunu bilmək təklifini də əhəmiyyətsiz sayır, «özün bilərsən» deyir, yəni istəyirsən get, istəmirsən getmə. Dövlət başçısı ölkənin bir qanadının incik düşməsinə belə laqeyd yanaşmamalıydı. Və Qılbaş incikliyi aradan qaldırmaq əvəzinə bir qədər də dərinləşdirir, sanki iki qardaş tayfa arasında nifaq salmaq tədbirlərini məharətlə həyata keçirir. Əvvəl hiylə işlədərək (yalan danışaraq) Alp Aruzu Qazanın yardımına çağırıldığını bildirir. Guya onun evini kafirlər çapıb-talamışlar, qız-gəlinləri əsir aparmışlar. Bunun hiylə olduğunu duyduğu üçün Alp Aruz sərt cavab verir: «Biz Qazana düşmənlik!» İlk baxışda bacısı oğlunun dar ayaqda ondan kömək istəməsinə etirazla qarşılamağı təəccüb doğurur. Lakin Alp Aruz Qazanı hamıdan yaxşı tanıyırdı. O, anlayırdı ki, başında bəla olanda belə heç kəsdən kömək ummayıb təkbaşına həll edən Qazan onu ələ salırdı? Bir tərəfdən pay bölüşdürəndə saya salmayıb, o biri tərəfdən də taxt-taca sahib duran kimi Oğuzun ən müqəddəs adətlərinə arxa çevirirdi – elini, gününü düşmən əlinə verib imdad diləyirdi. **Bax, bu idi Alp Aruzu qəzəbləndirən və Qılbaşə sərt cavab verməyə vadar edən.**

Hadisələrin gedişində Qılbaşın qızışdırıcılıq rolunu təsdiqləyən bir epizodu görməmək mümkün deyil. Bamsı Beyrəyin ölümündən sonra otağına çəkilib divana çıxmayan Qazanı qardaşı Qaragünə əvvəl oyatmağa cəsarət etmir. «Bəglər yığıldı, divana gəldi. Qazanın qardaşı Qaragünə aydır: «Qılbaş, var, ayıt, ağam Qazan gəlsün-çıqsun, *bir yigid sənün ucundan aramızdan əksildi*. Həm vəsiyyəət eyləmiş, «Mənim qanım qoymayasan, alasan» demiş. Varalım, düşməni haqlıyalım, di!» – dedi. Qılbaş aydır: «Sən qarındaşısan, sən var!» – dedi. Əlhasil, ikisi bilə vardılar. Qazanın odasına girdilər.» (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 125-126).

Maraqlıdır, Alp Aruzun yanına getməyə sözsüz hazır olduğunu nümayiş etdirən Qılbaş burada Qaragünəyə etirazını bildirir. Bəhanəsi də o olur ki, sən qarındaşısan, özün get. Sual doğur: bəs nə səbəbə Qılbaş dayı – bacı oğlu arasında qarşıdurmanın toxumları səpiləndə indikindən də ağır işə Qaragünənin qarışma-

sını istəmirdi? Ona görə ki, düşmənçiliyin toxumunu özü səpmişdi, onda üstünə su töküüb kök atdırmaq lazım gəlirdi. Qaragünə təsadüfi olaraq «bir yigid sənün ucından aramızdan əksildi» ittihamını irəli sürmür. Çünki onun Beyrəyin ölümündə ağası Qazanı günahladırmağa mənəvi haqqı çatmırdı (böyük qardaş atanı əvəzləyirdi). Məhz Qılbaşın üzünə demək istəyirdi ki, aranı qızıdırıb Beyrəyin ölümünə bais olduğun işi axıra çatdır. Qaragünənin acı istehzasını duyduğundan Qılbaş da etirazını bildirib «qarındaşısan, sən var!» deyir. Ən acınacaqlısı o idi ki, Qılbaş bir el arasında düşmənçilik toxumu səpmək funksiyasını yerinə yetirib yoxa çıxır. O sanki aşağı qaranlıq qara aləmin funksiyasını yerinə yetirir. Ozanlar süjetdə məsələni elə incəliklə vermişlər ki, heç kəs Qılbaşə bəraət qazandıra bilməz. Sonuncu döyüşdə Dış oğuzun bəyləri İç oğuzdan özlərinə tay olan igidlə qarşı-qasıya gəlib vuruşurlar:

İÇ OXLULAR	↔	BOZ OXLULAR
Qazan	←	Alp Aruz.
Qaragünə	→	Alp Aruz.
Tərsuzamış	←	Əmən.
Ənsə qoca oğlu Oxcu	←	Alp Rüstəm.

Eposda oxuyuruq: «Üç oq, Boz oq qarşılaşdılar. Aruz aydır: «Mənim İç Oğuzda qırımım Qazan olsun!» Əmən aydır: «Mənim qırımım Tərsuzamış olsun!» Alp Rüstəm Aydır: «Mənim qırımım Ənsə qoca oğlu Oqcu olsun!» – dedi. Hər biri bir qırım gözətdi». (*Kitabi-Dədə Qorqud*, s. 126).

Xatırladaq ki, qarşıdurmanın başlanğıcında əks cütləşmənin sayı bir idi:

- Qazan ↔ Alp Aruz.

Sonra artaraq:

- Qılbaş ↔ Alp Aruz,
- Qılbaş → Boz oxlar,
- Qazan ↔ Boz oxlar,

• Bamsı Beyrək ← Boz oxlar toqquşmasına çevrilir, qarşılıqlı güzəştlər edilmədiyindən Beyrək qətlə yetirilir və düşmənçilik toxumları cücərib Üçoxlar ← Boz oxlar şəklinə çatır. Və nədənsə, əvvəlki hadisələrin mərkəzində duran Qılbaş son həlledici döyüşdə görünmür və bir daha xatırlanmır. Qarşıdurmanın kulminasiyasınadək aktiv təsvir edilən müəmmalı şəxsin son məqamda passivləşməsinin, daha dəqiq desək, ozanlar tərəfindən üstündən xətt çəkilməsinin səbəbi nədədir? Bu, onun özünün xəyanəti və aradan çıxması tək izah oluna bilər. Alp Aruzu enib yerə sərən Qazan da bu səbəbdən qilverəni Qılbaşə deyil, qardaşı Qaragünəyə işarət edir ki: «Başını kəs!».

Qalın oğuzu içəridən dağıdan şəxs, nədənsə, əvvəlki boylarda igidliyi və mərdliyi ilə hamıdan seçilən Alp Aruz hesab edilir. O, cəzalanmaqla da şər aradan qalxır. Belə çıxır ki, bütün günahlar oğuzə kənar dünyadan gəlib nə yollasa başə keçən «qara çadırın sakini» Qılbaşə deyilmiş, onun hiylələrinə uyub Beyrəyin

qanını tökən Aruzda imiş. Məsələ onda idi ki, Dış oğuzun doqquz bəyinin başçısı üzde ulu əcdadı Oğuzun vəsiyyətini yerinə yetirməyə çalışmaq ancaq öz şəxsi marağını güdmüş, qardaş qanı tökməklə də olsa, taxt-taca sahib durmaq istəmişdi. Əslində, o, Oğuzun tövsiyələrinə əməl etməmiş, elin birliyini pozmağa can atmışdı. Daha dəqiq desək, Boz oxların əvvəlki nüfuzunu qaytarmaq üçün oğuz soylarını birləşdirməyə deyil, parçalamağa səy göstərmişdi. Beləliklə, Oğuzun özü tərəfindən vəsiyyət edilən hakimiyət bölgüsünün pozulması və bərpası uğrunda mübarizə kimi bünövrəsi qoyulan motiv sonrakı çağlarda «paybölüşdürmə»də iştirak etməməyə görə asi düşmə şəklinə salınmış, tanrı adına içilən andı pozanın cəzalandırılması (Bamsı Beyrək əsirlikdə bakirə bəy qızı qarşısında and içir ki, əgər gəlib səni halallıqla almasam, qılıncıma doğranım, oxuma sacılım, torpaq yarılısın, içinə girim... lakin o, andına əməl etmir. Buna görə də tanrının qəzəbinə gəlib cəzalandırılır, andında dediyi şəkildə öz elinin qılıncı ilə doğranır) motivinin nəticə hissəsi də sonuncu boyun içərisində əridilmişdir, daha doğrusu, ictimai don geyindirilərək təqdim edilmişdi.

Dədə Qorqudun dərslərini, tövsiyələrini və vəsiyyətini bu gün də, sabah da sırğa edib qulaqlardan asmalıyıq. Yoxsa içimizdən yeyiləcək, parçalana-parçalana, bölgələşə-bölgələşə torpaqlarımızı ata-babalarımızın qəbri ilə birlikdə düşmən tapdağına çevirəcəyik. Ulu əcdad yaxşı bilirdi ki, dünya malı qardaşı qardaşa qarşı qoymağa qadirdir, ona görə də soydaşlarını **inamdan dönməməyə – kökdən ayrılıb uzaq düşməməyə** çağırırdı:

Allah səni namərdə möhtac etməsin!

Əvvəl - axır uzun ömrün sonu ölümdür!

Ölüm gəldikdə

Allah sizi təmiz inamdan ayırmasın!

ƏDƏBİYYAT

1. Anar, 1992. Sızsiz, Bakı, 1992, s. 91
2. Kitabı-Dədə Qorqud, 1988. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəndir. Bakı: Yazıçı, 1988.
3. Oğuznamələr, 1993. Oğuznamələr / Tərtibçilər və ön sözün müəllifləri: K.Vəliyev və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Univeristetini nəşriyyatı, 1993.
4. Rəşidəddin F., 1992: Rəşidəddin F. Oğuznamə. Fars dilindən tərcümə R.M.Şükürovanındır. – B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-poliqrafiya Birliyi, 1992.
5. Tanrıverdi Ə., 1999: Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»da şəxs adları. – B., Elm, 1999.
6. Seyidov M., 1983. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983.
7. Гумилев Л.Н., 2002: Гумилев Л.Н. История народа гунну. В 2 книгах. Книга 1. – ОО «Издательство АСТ», 2002.

8. Книга оракулов, 2002: Книга оракулов. Пророчество Пифий и Сивилл. – М.: Изд-во Эксмо, 2002.

9. Лелеков Л.А., 1991: Лелеков Л.А. Локальные и синкретические культы. – М.: Наука, 1991.

10. Рудольф Мертлик, 1992. Рудольф Мертлик. Античные легенды и сказание. – М., 1992.

11. Тайлор Э.Б., 1989: Тайлор Э.Б. Первобытная культура: пер. с англ. Д.А.Коропчевского. – М.: Политиздат, 1989.

